

ارائه راهبردهای طراحی فضای عمومی شهری به مثابه پلتفرم اجتماعی - فرهنگی (مورد مطالعه: محدوده پیرامون ارگ علیشاه تبریز)

مسعود توپچی خسروشاهی^۱

آرش ثقفی اصل^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۲/۱۷

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۶/۹/۲۹

چکیده

طراحی پلتفرم اجتماعی و فرهنگی از جمله موضوعات و مباحث جدیدی در طراحی عرصه‌های عمومی شهری بوده که این رویکرد با هدف کلی بهبود زندگی عمومی شهری به دنبال ایجاد بستر و شرایطی مطلوب برای حضور مردم در فضای عمومی و ظهور فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، تفریحی، آموزشی، گردشگری و غیره در چارچوبی از ارزش‌ها، نیازها، فرهنگ‌ها و سیاست‌های کلی جامعه هدف می‌باشد. در این پژوهش که به موضوع طراحی فضای عمومی شهری با رویکرد پلتفرم اجتماعی - فرهنگی معاصر پرداخته شده است، سعی بر آن شده تا ضمن ارائه راهبردهایی برای طراحی این گونه از فضاها، به مطالعه و نهایتاً طراحی یک پلتفرم اجتماعی - فرهنگی برای ارگ علیشاه تبریز به عنوان نمونه موردی پرداخته شود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که علی‌رغم عدم برنامه‌ریزی، مدیریت و طراحی محدوده با ارزش ارگ علیشاه تبریز، این مکان به طور کامل به یک محدوده رها شده‌ای تبدیل گشته که اثرات و تبعات بسیار نامطلوبی و اسفباری را برای شهر و شهروندان به بار آورده است. در نهایت بر اساس اهداف پژوهش، راهبردهایی برای ایجاد پلتفرم اجتماعی و فرهنگی این مجموعه ارائه شده است.

واژگان کلیدی: راهبردهای طراحی، فضای شهری، پلتفرم اجتماعی - فرهنگی، ارگ علیشاه تبریز.

۱. کارشناسی ارشد طراحی شهری، گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز - ایران.

۲. گروه شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز - ایران (نویسنده مسئول).
E-mail: a.saghafi@iaut.ac.ir

مقدمه

دستیابی به فضای عمومی شهری و توجه به ارتقاء کیفیت زندگی در عرصه‌های عمومی را می‌توان یکی از مهم‌ترین رویکردهای شهرسازی معاصر نام برد. فضای عمومی شهری که به عنوان بستر و مکانی مختص زندگی اجتماعی شهروندان و عاملی برای تقویت و حفظ حیات مدنی شهر می‌باشد در طول دو دهه گذشته و به ویژه در دوره کنونی که از آن به عنوان مرحله بلوغ دانش طراحی شهری یاد می‌شود، هم‌چنان به دنبال بسط حوزه نظری و نیز تحقق تجارب موفق از این گونه فضاها در سطح جهانی است. اما در کشور ایران توجه به موضوع فضاهای عمومی شهری در رتبه بسیار پایین‌تری در مقایسه با رده جهانی می‌باشد و این اختلاف در ابعاد کمی و کیفی خود کاملاً مشهود بوده و از این روست که ضرورت توجه به طراحی عرصه عمومی در شهرهای معاصر با لحاظ تمامی جوانب فرهنگی و هویتی-بومی احساس می‌گردد.

طراحی پلتفرم اجتماعی و فرهنگی از جمله موضوعات و مباحث جدیدی در طراحی عرصه‌های عمومی شهری بوده که این رویکرد با هدف کلی بهبود زندگی عمومی شهری به دنبال ایجاد بستر و شرایطی مطلوب برای حضور مردم در فضای عمومی و ظهور فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، تفریحی، آموزشی، گردشگری و غیره در چارچوبی از ارزش‌ها، نیازها، فرهنگ‌ها و سیاست‌های کلی جامعه هدف می‌باشد. این فضا به عنوان یک مکان معنادر خاص و با قابلیت چند منظوره بودن، درصدد تسهیل، ترغیب و تشویق مردم به یک حضور دموکراتیک و مسالمت‌آمیز توأم با حس آرامش، لذت همگانی و باروری اجتماعی و فرهنگی در یک بستر فیزیکی معین می‌باشد. به بیانی دیگر این رویکرد در پی نقش‌آفرینی فضاهای شهری در تعاملات اجتماعی و ساختارسازی برای تولید عرصه‌های عمومی سرزنده شهری می‌باشد.

در این پژوهش که نخستین بار به موضوع طراحی فضای عمومی شهری با رویکرد پلتفرم اجتماعی- فرهنگی معاصر پرداخته شده است، سعی بر آن شده تا ضمن ارائه راهبردهایی برای طراحی این گونه از فضاها، به مطالعه و نهایتاً طراحی یک پلتفرم اجتماعی- فرهنگی برای شهر تبریز به عنوان نمونه موردی پرداخته شود. مکان‌گزینی و انتخاب محدوده و محل طراحی به دلیل دارا بودن تمایزات برجسته و برخورداری از پتانسیل‌های بالقوه و ویژگی‌های کیفی خاصی که در بافت تاریخی فرهنگی شهر تبریز وجود دارد، در داخل این بافت و در محدوده پیرامونی ارگ علیشاه انتخاب شده است.

ارگ علیشاه تبریز که تاریخ احداث اولیه آن به اواخر قرن هفتم هجری قمری بازمی‌گردد، در چندین دوره مورد بازسازی و الحاقات مختلف قرار گرفته است و از این حیث می‌توان این مجموعه ارزش‌مند را حافظه تاریخی کهن شهر تبریز نامید. این بنای هفت صد ساله در بر گیرنده مدرسه، مسجد و خانقاه است که در زمان تاج الدین علیشاه جیلانی از امرای گورکانیان ساخته شده است. ارگ علیشاه و مجموعه آن در زمان ساخت، شاخص‌ترین بنای شهر تبریز بوده است. این بنا به نوشته جهانگردان تاریخی، تنها بنای شهر تبریز بوده که از دور دست دیده می‌شده است. زلزله ویرانگر تبریز در قرن دهم که شهر تبریز را با

همه بناهای تاریخی‌اش ویران کرد، بخش اعظم این مجموعه را نیز فرو ریخت. با این حال بخشی از دیوارهای بلند این مجموعه بر جای ماند تا یادگار پایداری در برابر این پدیده طبیعی مهیب باشد.

در زمان مشروطیت و قیام مردم تبریز، این بنای تاریخی بازهم، سنگر مبارزان مشروطه‌خواه و نیروهای ستارخان و باقرخان قرار گرفت و در برابر شلیک توپخانه محمدعلی شاه قاجار ایستاد. امروزه تنها بخشی از دیوارهای عظیم و محراب بسیار بلند شبستان جنوبی این مسجد برجای مانده است که خود موید شکوه و آبادانی آن در گذشته‌ای نه چندان دور بوده است. ارگ علیشاه و مجموعه پیرامونی آن به سال ۱۳۱۰ در فهرست میراث آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. این بنا که امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین نشانه‌های هویتی - تاریخی شهر در اذهان عمومی مردم نهادینه شده است، متأسفانه به دلیل رهاشدگی و عدم اتخاذ تدابیر شایسته و سنجیده در خصوص حفظ، بهره‌وری و احیاء آن، همچنان در وضعیت بسیار نامطلوبی از تمامی ابعاد قرار گرفته است. به عبارتی دیگر ارگ تاریخی علیشاه تبریز در اثر بی‌توجهی، ورود ساخت و سازهای جدید به حریم آن و عدم سرمایه‌گذاری اصولی در زمینه‌های مختلف دچار ناکارآمدی در وزن‌دهی و تاثیرگذاری به هویت شهر و تصویر ذهنی شهروندان از خود گشته است. بدیهی است استمرار این وضعیت اسفبار نه تنها موجب بازخوانی هویت از دست رفته ارگ علیشاه نخواهد شد، بلکه زمینه‌های مساعدتری را برای مداخلات، بی‌برنامه‌گی و نهایتاً زوال تدریجی این مجموعه خاطره‌انگیز در پی خواهد داشت.

بی‌شک ایده طراحی عرصه عمومی شهری در محدوده ارگ علیشاه خواهد توانست ضمن بازآفرینی و احیاء آن مجموعه، نقش ویژه‌ای را به عنوان فضای شهری سرزنده و یک بستر اجتماعی - فرهنگی متفاوت برای شهروندان شهر ایفا نماید. ضمن این که مطالعه سیر تکامل تاریخی این مجموعه و توجه به عناصر کالبدی و خاطره‌انگیز آن با رویکرد معاصر سازی و بازخوانی تعلقات فرهنگی و بومی، می‌بایستی در فرآیند طراحی به عنوان یکی از مهم‌ترین محورهای دخیل مدنظر قرار گیرد. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- (۱) چگونه می‌توان به طراحی محدوده ارگ علیشاه تبریز به عنوان یک فضای عمومی شهری جهت ایجاد بستر اجتماعی فرهنگی مطلوب پرداخت؟
- (۲) اصول و معیارهای طراحی فضای عمومی شهری به عنوان بستر اجتماعی فرهنگی در محدوده پیرامون ارگ علیشاه چیست؟
- (۳) راهکارها و پیشنهادات طراحی برای دستیابی به عرصه عمومی شهری به عنوان بستر اجتماعی و فرهنگی برای محدوده ارگ علیشاه تبریز کدام هستند؟

گستره نظری پژوهش

فضاهای عمومی شهری

فضاهای عمومی از عناصر مهم بافت شهری بوده که منعکس کننده الگوهای زندگی روزمره شهری هستند و این به عنوان کیفیت فضاهای عمومی محسوب می‌شود. عبارت فضای عمومی مخفف مکان داخلی در شهر با قابلیت دسترسی برای شهروندان و تمامی گروه‌های اجتماعی مختلف می‌باشد. آن‌ها مکان‌هایی برای به هم رسیدن و ملاقات، گردهمایی، تبادل و بسیاری از جنبه‌های دیگری از تعاملات اجتماعی هستند. این فضاها در واقع ارزش افزوده‌ای بر مورفولوژی شهری، ساختار معماری شهری، ویژگی‌های مختلف اجتماعی و روانی محیط شهری و ... می‌باشند.

مفهوم فضای عمومی که امروز به کار گرفته می‌شود ریشه در مفاهیم مدرن که از قرن ۱۸ ظهور پیدا کرده‌اند داشته و جامعه را به عنوان قلمرویی برای انعقاد ارتباط بین غریبه‌ها قلمداد می‌کند. این موضوع جامعه تجاری مدرن را از جامعه قبلی آن که مردم پیرو آداب و سنن بودند و از طریق پیوندهای طایفه‌ای و فامیلی و بدون دخالت اراده فردی با هم مرتبط می‌شدند متمایز می‌سازد. فضای عمومی دارای ابعادی مادی و سازمانی است. یعنی فضایی فیما بین، که حضور چندین نفر را به صورت همزمان در کنار یکدیگر امکان‌پذیر می‌کند و به روابط بین شخصی آن‌ها نظم می‌بخشد. هنگامی که فرد در کنار دیگران در یک مکان مشترک حضور دارد، امکان کسب تجربه مشابه بین افراد از دنیای اطراف فراهم می‌شود و اتصال با نسل‌های گذشته که تجربه مشابهی با همان واقعیت فیزیکی داشته‌اند (یا حتی نسل‌های آینده که تجربه مشابه خواهند داشت) برقرار می‌گردد. فضای عمومی با نقشی که برای این اتصال بازی می‌کند، پلی را بر روی زمان برقرار می‌کند که جنبه جاودانگی به خود می‌گیرد (مدنی‌پور، ۱۳۸۹: ۲۶۶-۲۶۴). فضای عمومی شهری، جامعه را و جامعه نیز فضاهای عمومی شهری را شکل می‌دهد (کرمونا، ۱۳۹۴: ۵۷).

فضای عمومی عرصه‌ای سیال است و در افراطی‌ترین موارد گروه‌هایی که به طور صریح نگارش‌های ایدئولوژیکی سازش‌ناپذیری داشته‌اند و متوجه ماهیت و هدف فضای عمومی بوده‌اند بر سر آن فعالانه مناقشه داشته‌اند، مکانی برای دسترسی آزاد و تعامل بدون قید و شرطی که تحت کنترل نیروهای تجاری و یا دولتی است یا فضایی برای رسیدن به اهداف معینی است، یا در معرض هنجارهای رفتاری بوده و بر افرادی که اجازه ورود دارند می‌تواند کنترل داشته باشد (Mithel, 1995: 115).

فضاهای باز شهری و تعاملات اجتماعی

فضاهای سبز و باز به عنوان فضاهایی که می‌توانند گردآورنده طبقات مختلف جامعه باشند اهمیت ویژه‌ای دارند. گردهمایی طبقات مختلف مردم، می‌تواند در ایجاد تعاملات فرهنگی و تعدیل جامعه متمرثر واقع شود (فرید، ۱۳۸۶؛ به نقل از کشفی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۰). این فضاها امکان مرادده بین انسان‌ها، تفریح، پیاده‌روی، گذران اوقات فراغت، بازی، تجمع، دیدار، نشست، گفتگو و غیره را برای همگان فراهم

می‌آورد(معینی، ۱۳۸۵؛ به نقل از کشفی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۰). مطمئناً عملکرد فضاهای عمومی از جمله فضاهای باز با رشد تکنولوژی تجهیزات و بر اساس سطح الگوی رفتاری (فرهنگی) ساکنین و بر اساس جنسیت و سن، آب و هوا و غیره در جوامع مختلف متفاوت بوده و هست(همان). با انجام تعامل در صورت وجود ارزش‌های مشترک یا احترام به ارزش‌های یکدیگر، زمینه برای روابط اجتماعی گسترده فراهم می‌شود. پس محیط فیزیکی به عنوان یکی از عوامل شناخت می‌تواند بستری برای شکل‌گیری گروه‌های اجتماعی فراهم کند(پوردیهمی و نورتقانی، ۱۳۹۱: ۱۵).

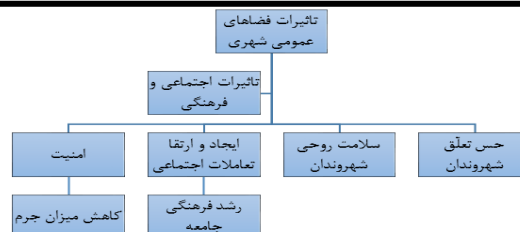
بر اساس نظر جان لنگ در فضاهای عمومی شهری، الگوهای تعامل اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارند. در صورتی که مردم به این فضاها و محیط آن‌ها وابسته باشند، تعاملات اجتماعی در قوی‌ترین حالت خود به وقوع خواهد پیوست(مردمی و همکاران، ۱۳۹۰؛ به نقل از محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۷).

کرمونا بر این باور است که فضاهای عمومی شهری، مکان‌ها و محیط‌های اجتماعی هستند که به عنوان میدانی برای رفتار و تلاش، زمینه‌ای مشترک و خنثی برای تعامل اجتماعی، اختلاط و ارتباط و مرحله ای برای معرفت اجتماعی، پیشرفت شخصی و تبادل اطلاعات عمل می‌کنند(کرمونا و همکاران، ۲۰۰۳: ۲۱۹-۲۲۱؛ به نقل از محمدی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۷).

فضاهایی به لحاظ تعاملات اجتماعی موفق‌اند که از تعامل پویا، آموزش محیطی، تبادل آزاد اطلاعات در قالب نمایش و آموزش مهارت‌ها، کسب تجارب محیطی، امکان بیان خلاق افراد و گروه‌ها حمایت نمایند که این امر خود منجر به افزایش حس همبستگی اجتماعی و در نتیجه رضایت‌مندی بیشتر می‌گردد (دانشپور و چرخچیان، ۱۳۸۶: ۲۴). حیاط جمعی فرصتی جهت رها شدن از تنش‌های روزمره، گذراندن اوقات فراغت، تعاملات اجتماعی و گردهمایی افراد و گروه‌های مختلف و بستری برای حضور، آزادی بیان و ابزار آن‌ها در فضاست(بهزادفر و طهماسبی، ۱۳۹۲: ۱۹).

کامیلیو زیتنه فضاهای شهری را نیاز حیاتی و مهم‌ترین عامل زندگی جمعی دانسته و آن را موجب تسهیل روابط اجتماعی و پالایش ساخت اجتماعی می‌داند. جین جیکوبز نیز می‌گوید فضای شهری موجب گسترش حس اعتماد و اطمینان‌گریده و بر امنیت و کنترل اجتماعی می‌افزاید.

به باور مامفورد فضای شهری مسئولیت و مشارکت شهروندان را میدان می‌دهد و توان خودگردانی و کنترل درونی انسان‌ها را ارتقاء می‌بخشد. فضای شهری بیش از سایر فضاها می‌تواند آرامش و امنیت، نظم و همیاری، تقویت عواطف و دانش همراه با زیبایی‌نمادین را برای رشد نیروهای بالقوه انسان و چهره انسانی بخشیدن به تمدن و فرهنگ تحقق بخشد. به اعتقاد بیکن فضای شهری به تلطیف عواطف مشترک جمعی انسان یاری می‌رساند و واجد کیفیت انسانی عاطفی است(حقیقی بروجنی و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۵).

تصویر شماره (۱): تأثیرات فضاهای عمومی شهری در تعاملات اجتماعی و رشد فرهنگی

رابطه متقابل طراحی فضای عمومی و بستر اجتماعی

از آن جایی که محیط‌های ساخته شده فرآیندهای اجتماعی را متأثر می‌سازند نمی‌توان بدون شناخت رفتار و چگونگی پاسخگوئی محیط به این رفتارها، طراحی را در نظر گرفت. این شرط لازم طراحی محیط‌های اجتماعی است ولی کافی نیست. یعنی اگر طراحی به گونه‌ای باشد که رفتارهای اجتماعی بتوانند در آن صورت پذیرد ولی میلی برای این رفتارها نباشد قابلیت‌های رفتاری مورد نظر به وجود نخواهد آمد. عدم امکان شناخت پیچیدگی رفتاری استفاده کنندگان فضاها باعث ایجاد مشکلات در طراحی پیش‌بینی‌های استفاده از طرح می‌گردد.

قرارگاه‌ها و مکان‌های رفتاری باید در فضاهای مورد مقبول مردم قرار گیرد تا مردم تمایل به حضور در آن‌ها از خود نشان دهند. فعالیت‌های بسیاری وجود دارد که هر گاه با برنامه صحیح اجراء شوند فضاها را به محیط‌های زنده تبدیل می‌کنند.

اهمیت وجود فضای نشستن، تابش آفتاب، محافظت از وزش باد، وجود و میز و خدمات غذا خوری در این فضاها تایید شده است.

خدمات مشترکی چون فضاهای گذران اوقات فراغت، رستوران و فضاهای اجتماعی عامل تشویق تعامل اجتماعی است. مردم دارای علایق متفاوتی هستند.

بعضی از هیچ چیز به اندازه شرکت در جمعی بزرگ و پر هیاهو لذت نمی‌برند عده‌ای به دنبال گوشه‌ای آرام هستند، جوان‌ترها زیر آفتاب سوزان روی چمن‌ها مینشینند، در حالی که مسن‌ترها خواهان فضای تاریک و خنک هستند چرا که تاب و تحمل آن را از دست داده‌اند. ادعای محیطی که ساخته شده نوعی نهاد اجتماعی را شکل می‌دهد ساده و راحت نیست. یکی از دلایل وجود ابهام چیدمان فضا در موارد بسیاری بیانگر نوع وضعیت تعاملات اجتماعی استفاده کنندگان آن‌ها است.

طراحی هر محیط باید با داشتن ایده‌هایی از تصویب کیفیت محیطی محیط مورد نظر مردم، نه فقط طراح، آغاز شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف جزء تحقیقات کاربردی و از جنبه روش در زمره تحقیقات توصیفی - تحلیلی می‌باشد. محدوده شهرداری منطقه هشت با مساحت تقریبی ۳۴۰۰ هکتار و همچنین جمعیت ثابت (سکنه) ۳۰۰۰۰ نفر و جمعیت شناور ۱۵۰۰۰۰ الی ۲۳۰۰۰۰ نفر با احتساب مسافرت‌های داخلی شهروندان، اصناف و کسبه و گردشگران داخلی و خارجی در طول روز، جامعه آماری پژوهش است. بافت تاریخی فرهنگی تبریز و محدوده داخلی باروی قدیمی نجف قلی‌خان با مساحت تقریبی ۲۰۰۰ هکتار به عنوان حجم نمونه مورد آماری بوده و باتوجه به ماهیت و موضوع پژوهش، از روش نمونه‌گیری احتمالی استفاده شده است.

اطلاعات مورد نیاز این پژوهش مبتنی بر دو روش کتابخانه‌ای و پیمایشی است. ضمن این که در روش اسنادی با مرور و بهره‌گیری از کتب، مقالات داخلی و خارجی، منابع اینترنتی و سایر اسناد و مدارک داخلی و خارجی مرتبط گردآوری شده است. همچنین در روش میدانی و پیمایشی نیز بر اساس حضور و بازدید میدانی از محدوده ارگ علیشاه تبریز انجام شده است. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز در پژوهش حاضر از طریق مشاهدات، مصاحبه، بانک اطلاعاتی و غیره گردآوری شده است.

شناخت و تحلیل عرصه مورد پژوهش در دو حوزه راهبردی و محلی صورت می‌پذیرد. به دلیل واقع شدن محدوده مورد مطالعه در مرکز شهر تبریز و بافت تاریخی، لذا حوزه راهبردی بافت تاریخی - فرهنگی شهر تبریز را شامل می‌گردد. حوزه محلی نیز، محدوده پیرامون ارگ تاریخی علیشاه تبریز را در بر می‌گیرد.

معرفی حوزه راهبردی

منطقه ۸ تبریز در مرکز شهر تبریز و در مجاورت مناطق ۴، ۱۰، ۱۱، ۲، ۳ قرار گرفته است و به نوعی توسط این مناطق احاطه شده است. مساحت این منطقه برابر ۳۸۸/۴ هکتار می‌باشد و جمعیت آن نیز برابر ۲۸۰۰۶ نفر می‌باشد. این درحالی است که سرانه کل کاربری‌های این منطقه برابر ۱۳۸/۷ متر مربع می‌باشد. همچنین، این منطقه با جمعیتی معادل ۲۸۰۰۶ نفر، دارای حدود ۱۸ هکتار کاربری خدماتی تا سطح منطقه‌ای است که سرانه کل کاربری‌های خدماتی آن معادل ۶/۴۳ متر مربع است. بیشترین میزان کاربری‌های خدماتی در این منطقه مربوط به کاربری‌های آموزشی، اداری و انتظامی و مذهبی به میزان ۷/۳ و ۳/۳ و ۲/۸ هکتار است که حدوداً ۷۵ درصد خدمات منطقه را شامل می‌گردد.

باتوجه به سرانه‌های معیار در کل حدود ۲۱/۴ هکتار کمبود خدمات در کل منطقه وجود دارد که حدود ۳۴ درصد آن مربوط به کمبود خدمات محله‌ای، ۴۸ درصد آن مربوط به کمبود خدمات ناحیه‌ای و حدود ۱۸ درصد آن مربوط به کمبود خدمات منطقه‌ای است. براساس اطلاعات اخذ شده، بیشترین میزان کمبود خدمات در منطقه به ترتیب مربوط به کاربری‌های پارک و فضای سبز، درمانی و تاسیسات شهری به

میزان حدود ۱۱/۶، ۲/۵ و ۱/۲ هکتار است. در مقیاس محله‌ای و ناحیه‌ای بیشترین کمبود مربوط به کاربری مربوط به کاربری درمانی با میزان حدود ۱/۹ هکتار است.

بررسی اراضی ساخته شده، فضای سبز و باز عمومی

بررسی سطح اراضی ساخته شده و اراضی باز و سبز شهری نشان می‌دهد که مساحت ساخته شده شهر معادل ۲۷۱/۱ هکتار و سطح اراضی سبز شهری این منطقه معادل ۱۱۷/۳ هکتار می‌باشد. همچنین سرانه اراضی ساخته شده معادل ۹۶/۸ متر مربع و اراضی سبز و باز شهری بالغ بر ۴۱/۹ متر مربع می‌باشد. سهم اراضی ساخته شده از کل اراضی منطقه معادل ۶۹/۸ درصد و سهم اراضی سبز و باز شهری معادل ۳۰/۲ درصد می‌باشد. (جدول شماره ۱)

جدول شماره (۱): مساحت، سهم، سرانه اراضی ساخته شده و اراضی سبز و باز شده منطقه ۸

نوع اراضی	مساحت (هکتار)		سرانه (متر مربع)		درصد
	منطقه	میانگین شهر	منطقه	میانگین شهر	
اراضی ساخته شده	۲۷۱/۱	۹۶/۸	۶۴/۷	۶۹/۸	۴۱/۳
اراضی سبز و فضاهای باز عمومی شهری	۱۱۷/۳	۴۱/۹	۹۱/۹	۳۰/۲	۵۸/۷
جمع	۳۸۸/۴	۱۳۸/۷	۱۵۶/۶	۱۰۰	۱۰۰

ماخذ: (برداشت‌های میدانی مشاور طرح جامعه تبریز).

بررسی توزیع و نسبت کاربری

بررسی توزیع و نسبت کاربری‌های شهری و کاربری‌های با خصلت برون شهری منطقه ۸ نشان می‌دهد که سطح اراضی کاربری با خصلت برون شهری برابر ۲۸/۴ هکتار می‌باشد. این در حالی است که سطح اراضی کاربری‌های شهری بیشتر از اراضی برون شهری معادل ۳۷۰ هکتار می‌باشد. همچنین سرانه مربوط به کاربری‌های شهری معادل ۱۳۲/۱ متر مربع و کاربری‌های با خصلت برون شهری برابر ۶/۶ متر مربع می‌باشد. در این منطقه (منطقه ۸) سهم کاربری‌های شهری به کل منطقه معادل ۹۵/۳ درصد و سهم کاربری‌های با خصلت برون شهری نیز برابر ۴/۷ درصد می‌باشد. (جدول شماره ۲)

جدول شماره (۲): مساحت، سهم، سرانه کاربری‌های شهری و کاربری‌های باخصلت برون شهری منطقه ۸

نوع اراضی	مساحت (هکتار)	سرانه (متر مربع)		درصد
		منطقه ۸	میانگین شهر	
کاربری‌های شهری	۳۷۰	۱۳۲/۱	۷۸/۹	۵۰/۴
کاربری‌هایی با خصلت برون شهری	۱۸/۴	۶/۶	۷۷/۷	۴۹/۶
جمع	۳۸۸/۴	۱۳۸/۷	۱۵۶/۶	۱۰۰

ماخذ: (برداشت‌های میدانی مشاور طرح جامعه تبریز).

بررسی مساحت، سهم و سرانه کاربری‌ها

بررسی‌های کاربری‌های اصلی در منطقه ۸ نشان می‌دهد که بیشترین درصد کاربری‌های مربوط به کاربری مسکونی می‌باشد که سهم و مساحتی حدود ۳۹/۶ درصد و ۱۵۴ هکتار را شامل شده است. همچنین کاربری‌های شبکه معابر و تجاری خدماتی با سهمی به ترتیب معادل ۲۲/۷ و ۱۶/۷۲ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. همین بررسی نشان می‌دهد که کمترین سهم کاربری‌ها نیز مربوط به کاربری تجهیزات شهری می‌باشد. (جدول شماره ۳)

جدول شماره (۳): مساحت، سهم و سرانه کاربری‌های منطقه منطقه ۸

کاربری	مساحت (متر مربع)	سهم (درصد)	سرانه (متر مربع)
مسکونی	۱۵۳۹۶۲۴	۳۹/۶۴	۵۵/۰
تجاری - خدماتی	۶۴۹۲۶۰	۱۶/۷۲	۲۳/۲
مذهبی	۹۸۵۶۶۹	۲/۵۴	۳/۵
آموزشی	۸۸۰۲۱	۲/۲۷	۳/۱
فرهنگی - هنری	۶۸۴۳	۱/۸	۰/۲
میراث تاریخی	۲۳۸۱۶	۶/۱	۰/۹
تفریحی - توریستی	۷۳۶۴	۱/۹	۰/۳
تجهیزات شهری	۶۰۱۲	۱/۵	۰/۲
ورزشی	۷۸۸۰	۲/۰	۰/۳
پارک و فضای سبز	۷۷۸۱۹	۲	۲/۸
طبیعی	۰	۰	۰
معبور	۸۸۱۵۹۰	۲۲/۷۰	۳۱/۵
فاقد کاربری (بایر)	۱۴۸۴۴۱	۳/۸۲	۵/۳
نظامی	۰	۰	۰
صنعتی	۱۶۱۸۶	۰/۴۲	۰/۶
حمل و نقل و انبارداری	۶۹۸۰۲	۱/۸۰	۲/۵
تاسیسات شهر	۷۰۶۴	۱/۸	۰/۳
درمانی	۹۶۶۹	۰/۲۵	۰/۳
آموزش و فن آوری	۳۱۷۵۶	۰/۸۲	۱/۱
مسیل	۴۵۷۴۰	۱/۱۸	۱/۶
جمع کل	۳۸۸۳۶۵۲	۱۰۰	۱۳۸/۷

برنامه‌ها، سیاست‌ها و راهبردهای طرح جامع تبریز در بافت تاریخی

- خدمات: توسعه خدمات فرهنگی با توجه به سابقه تاریخی شهر و بسط خدمات توریستی باید با توجه به تنوع امکانات زیست محیطی از جمله مبانی توسعه خدمات و نقش آن در شهر صورت پذیرد تا هم از جنبه اقتصادی و هم از جنبه کالبدی آثار معینی را بر جای گذارد.

- کالبد شهر: بر اساس پیشنهادهای طرح، بافت موجود شهر تبریز نیازمند تغییرات اساسی است. این تغییرات که مستلزم اقدامات متمرکز است از احیا بافت تاریخی تا ایجاد نشانه‌های شهری، تامین فضاهای عمومی شهری، تامین فضاهای خدماتی و به خصوص فضاهای باز و سبز بزرگ و تجهیز شده و ... را شامل می‌گردد. از دیگر پیشنهادهای عمده طرح جامع در خصوص کالبد شهر می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

بافت تاریخی شهر می‌باید احیا گردیده و از فشار زیادی که به کالبد بازار تاریخی شهر وارد می‌شود کاسته گردد.

نشانه‌های موجود شهر هم‌چون مسجد کبود و مسجد علیشاه می‌باید از انزوا بیرون آید و نشانه‌های لازم دیگری در شهر بر پا شود.

شهر به فضاهای باز عمومی بزرگ و فضاهای سبز بزرگ و تجهیز شده احتیاج دارد.

مرکز جدید شهر می‌باید احداث گردد، مرکز فعلی شهر با تراکم کاربری‌های تجاری اداری و سایر خدمات بسیار در فشار است.

مدیریت شهر می‌باید متحول گردیده و توسعه یابد. می‌بایست متوجه این نکته خطیر بود که تحول در توسعه مدیریت شهری تا حدی با بر عهده گرفتن وظایف در محدوده منطقه شهری مرتبط است.

بررسی فضاهای باز همگانی موثر بر سازمان فضایی شهر تبریز

واژه همگانی معانی گسترده‌ای دارد. در واژه‌نامه آکسفورد این لغت به معنی متعلق به مردم بودن، تعلق داشتن یا تمایل داشتن به یک جمعیت و یا ملت، در نظر داشتن منابع همه آن‌ها، آماده یا در دسترس یا قابل استفاده بودن برای تمام اعضای آن اجتماع و در دسترس بودن خدمات و تسهیلات رفاهی تفسیر شده است. همه این صفات به روشنی بیانگر میزان گستردگی این عرصه در فضاهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می‌باشد.

در مجموع عرصه همگانی دارای ابعاد کالبدی (فضا) و محیط‌هایی است که زندگی و تعامل اجتماعی را حمایت و تسهیل می‌کنند. فعالیت‌ها و وقایعی که در آن فضاها و محیط‌ها رخ می‌دهند می‌توانند فضاهای آشکار اجتماعی - فرهنگی نامیده شوند.

در تعویض جامع از فضاهای باز همگانی می‌توان آن‌ها را بخش‌هایی از شهر دانست که بدون صرف هزینه برای استفاده و یا تماشای عموم آزاد هستند. پرداختن به موضوع فضاهای همگانی به دلیل مشکلاتی که این فضاهای امروزه با آن مواجهند از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شناسایی فعالیت‌ها در عرصه همگانی شهر حائز اهمیت است. یان‌گل این فعالیت‌ها را در ۳ دسته کلی به شرح زیر طبقه‌بندی نموده است:

(۱) فعالیت‌های لازم و ضروری

(۲) فعالیت‌های اختیاری

(۳) فعالیت‌های اجتماعی

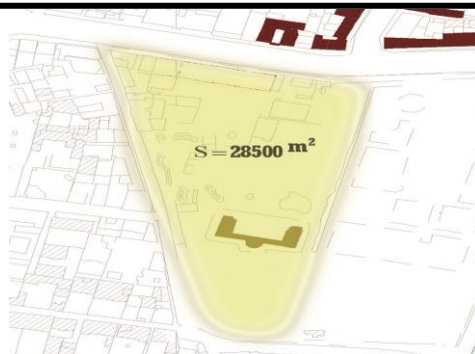
فعالیت‌های ضروری و لازم رابطه‌ای با کیفیت فضا ندارند. در مقابل فعالیت‌های اختیاری ضروری نیستند لیکن رخداد آن‌ها خوشایند و مطلوب می‌باشد. در این دسته از فعالیت‌ها کیفیت فضای شهری تاثیرگذار است و نحوه وقوع آن‌ها رابطه‌ای مستقیم با کیفیت فضا دارد. از آن جا که فعالیت‌های اجتماعی، از رابطه افراد با یکدیگر حاصل می‌گردد، کیفیت فضا نقش چندانی در آن ندارد. زیرا افرادی که در حال انجام فعالیت‌های ضروری هستند در فضا وجود دارند می‌توانند به فعالیت‌های اجتماعی بپردازند.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان فضاهای باز همگانی مطلوب را متشکل از بستر فعالیتی مناسب در کنار بستر فضایی طراحی شده تلقی نمود. از جمله موارد تاثیرگذار در انتخاب فضاهای عمومی و باز شهری در وضع موجود، می‌توان به مقیاس عملکردی آن‌ها و نحوه قرارگیری‌شان اشاره نمود. با مطالعه ساختار فضاهای باز و عمومی شهری موجود شهر تبریز نشان می‌دهد، فضاهای موجود به عنوان کانون و یا محورهای فعالیتی نیازمند تقویت و ساماندهی فضای و فعالیتی می‌باشند.

به طور کلی بررسی ساختار این دسته فضاها در سطح شهر حکایت از آن دارد که به علت بی‌توجهی، رهاشدگی و عدم ساماندهی و همچنین توجه به توسعه و گسترش شهرها، در حال حاضر شهر با ضعف وجود فضاهای عمومی مواجه می‌باشد.

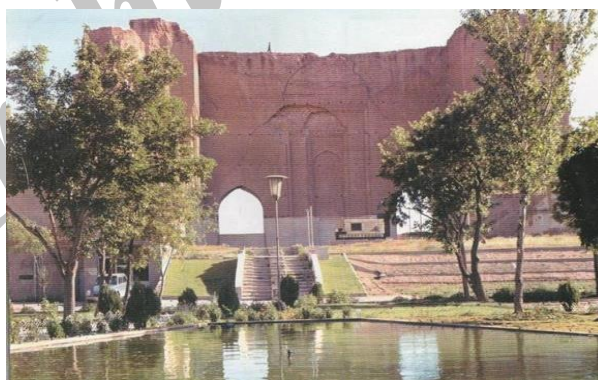
معرفی حوزه محلی

محدوده پیرامونی ارگ علیشاه تبریز به عنوان حوزه محلی و نمونه موردی این پژوهش در نظر گرفته شده است. محدوده مورد مطالعه در بافت تاریخی شهر تبریز واقع شده است.

تصویر شماره (۲): محدوده مورد مطالعه

مسجد تاج‌الدین علیشاه جیلانی (گیلانی) معروف به ارگ علیشاه نام یک بنای تاریخی در تبریز است که در مرکز شهر، در ضلع جنوبی تقاطع خیابان امام خمینی (ره) و فردوسی قرار دارد. این بنا مربوط به دوره مغول (۷۲۴ هجری قمری) بوده و توسط خواجه تاج‌الدین علیشاه از امرای گورکانیان بنا شده است. سبک معماری آن به شیوه آذری و معمار آن استاد فلکی تبریزی بوده و در ساخت این بنا از ساروج و مصالح ساختمانی بادوام استفاده شده است. این ارگ یکی از بلندترین دیوارهای تاریخی کشور به ارتفاع ۲۵ متر (البته با دقت در تناسب سازه‌های اثر ۳۶ متر صحیح‌تر به نظر می‌رسد) و عرض ۳۰ متر را دارد و نماد شهر تبریز است.

تصویر شماره (۳): ارگ علیشاه

در زمان مشروطیت و قیام مردم تبریز این بنای تاریخی سنگر مبارزه مشروطه‌خواه و نیروهای ستارخان و باقرخان قرار گرفت و در برابر شلیک توپخانه محمد علیشاه قاجار ایستاد و در سال‌های قبل از انقلاب

تبدیل به باغ ملی یا گردشگاه عمومی شده بود. امروز بخشی از فضای پیرامون آن به عنوان مصلی اعظم امام خمینی (ره) برای برگزاری نماز جمعه مورد استفاده قرار می‌گیرد. این بنا بر اثر زمین لرزه و گذر زمان تا حدودی تخریب شده است. این مجموعه تاریخی در برگیرنده آثار تاریخی ارزشمندی هم‌چون مدرسه نجات و سالن شیر و خورشید بود که پس از شروع برنامه تخریب و تبدیل بخشی از ضلع شرقی آن به مصلی بزرگ تبریز از سال ۱۳۶۰، بخشی اعظمی از ارگ توسط جهاد سازندگی در جریان احداث بنای مصلی حذف شده است.

امروزه تنها بخشی از دیوارهای عظیم و محراب بسیار بلند شبستان جنوبی این مسجد بر جای مانده است. اکنون مصلی شهر در جبهه شرقی ارگ ساخته شده و با عدم رعایت حریم ارتفاعی ساخت و ساز حریم پیرامونی این اثر تاریخی، این اثر را تحت تاثیر خود قرار داده است. ارگ علیشاه در سال ۱۳۱۰ توسط وزارت فرهنگ و هنر با شماره ۱۷۰ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

عملکرد غالب محورهای پیرامون محدوده مورد مطالعه

بر اساس بررسی‌های به عمل آمده و با توجه به فعالیت‌های مستقر در محورهای پیرامون و مجاور محدوده ارگ علیشاه، در این قسمت از گزارش اقدام به تبیین عملکرد غالب محورهای مدنظر شده است. در این بررسی و با توجه به نوع فعالیت‌های واقع در محورهای خیابان امام خمینی (ره) به خیابان شریعی جنوبی، خیابان ارک و خیابان مصلی، اقدام به تعیین نوع عملکرد غالب برای محورهای شهر شده است که شخصیت غالب عملکردی محورهای مورد بررسی را نشان می‌دهد. عملکردهای مذکور عبارتند از:

- عملکرد غالب تجاری
- عملکرد غالب مختلط تجاری - خدماتی
- عملکرد غالب مختلط تجاری - اداری
- عملکرد غالب خدماتی
- عملکرد غالب تجاری - مذهبی

تصویر شماره (۴): نقشه محورهای پیرامونی محدوده مورد مطالعه

جمعیت و اجتماع	- قدمت سکونت و مراجعات - سکونت شاغلین و فعالین بخش‌های تجاری و فروشگاه‌ها - حضور نسبی اقدار بومی و اصیل	- کهنسالی - عدم موفقیت در جذب خانواده‌ها های جدید و پر درآمد در بافت مرکزی - وضعیت نامناسب اجتماعی در محور داش منازه - مرکز خلوت در شب در محدوده - رانش جمعیت قدیمی و اصیل ساکن	- قدمت فرهنگ شهر نشینی در منطقه ۸ - وجود زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی مناسب برای اصلاح و احیای محدوده منطقه تاریخی - ضعف تدریجی هویت یکپارچه محدوده ارگ	- دگرگونی هویت جمعیتی - عدم آرامش حضور - سیستم اجتماعی رو به شکنندگی - ضعف تدریجی هویت یکپارچه محدوده ارگ
اقتصاد و فعالیت	- امکان افزایش بهره‌وری اقتصادی - وجود بازار کهن و پر قدمت تبریز - محدوده بارو، هسته فعالیت و اقتصاد شهری - وجود زیرساخت‌های حداقل لازم برای ارتقا کیفیت و کیفیت اقتصادی - توان بالفعل رشد اقتصادی - وجود ارگ علیشاه - وجود بافت تاریخی و بازار تبریز - حوزه‌های متمایز فعلیتی - پیچیدگی و سرزندگی فعالیت موجود - ارتباط تنگاتنگ فعالیت‌های محدوده به سطوح شهری و فرا شهری - وجود محدوده پیرامونی بابر به عنوان یک پتانسیل	- افتر رونق اقتصادی محور خیابان ارگ - کثرت واحدهای خرده‌فروشی غیر مرتبط در برخی محورهای پیرامون - عدم وجود فعالیت و حضور در محدوده - پارگذاری تجاری نامناسب چه به لحاظ کیفیت و ماهیت - کمبود فضاهای رفاهی و تفریحی - فقر شدید امکانات گردشگری - تفریحی و رفاهی در محدوده - تبدیل کاربری‌های واحدهای تجاری موجود به املاک محروبه	- اهمیت روزافزون گردشگری - امکان تلفیق و هم‌افزایی ارزش‌های تاریخی - فرهنگی با ضرورت‌های توسعه اقتصادی - افت بهره‌وری زمین و فضای محدوده - ناکافی بودن فعالیت‌های خدمات برتر و سرمایه‌بر	- افت بهره‌وری زمین و فضای محدوده - ناکافی بودن فعالیت‌های خدمات برتر و سرمایه‌بر
کاربری زمین و فضا	- ارتباط تنگاتنگ فعالیت‌های محدوده به سطوح شهری و فرا شهری - وجود محدوده پیرامونی بابر به عنوان یک پتانسیل	- موقعیت ژئواستریک محدوده برای ایفا و پذیرش عملکردهای بین‌المللی - تمرکز فوق‌العاده جریان‌های ملی، سرمایه‌گذاری و اقتصادی در محدوده - اهمیت محدوده و هم‌چنین بافت تاریخی به عنوان یکی از کانون‌های گردشگری فرهنگی و تاریخی - هم‌پیوندی نقش جهانی و سرمایه‌های خارجی و گردشگری فرهنگی - تبریز ۲۰۱۸ به عنوان فرصت ملی برای احیا محدوده	- استقرار بدون برنامه و ناکارآمد برخی فعالیت‌ها و کاربری‌ها در مجاورت ارگ - عقب‌ماندگی و فقدان جایگاه مناسب عملکردی و اقتصادی محدوده ارگ در شبکه شهرهای بین‌المللی تاریخی - تعارض، کمبود و فقدان نیازهای فعالیت‌های مرتبط در سطوح مختلف در سایت - نارسایی و ناکارآمدی نظام حرکت و دسترسی	- استقرار بدون برنامه و ناکارآمد برخی فعالیت‌ها و کاربری‌ها در مجاورت ارگ - عقب‌ماندگی و فقدان جایگاه مناسب عملکردی و اقتصادی محدوده ارگ در شبکه شهرهای بین‌المللی تاریخی - تعارض، کمبود و فقدان نیازهای فعالیت‌های مرتبط در سطوح مختلف در سایت - نارسایی و ناکارآمدی نظام حرکت و دسترسی
نظام حرکت و حمل و نقل	- کفایت تعدد، نوع و شبکه‌های دسترسی به محدوده - عدم ایمنی و آسایش پیاده در محور ارگ - نارسایی متعدد فیزیکی موانع زاید در مسیرهای دسترسی به محدوده - پیچیدگی و ازدحام ترافیکی در	- ضعف سیستم حمل و نقل عمومی و دسترسی - عدم ایمنی و آسایش پیاده در محور ارگ - نارسایی متعدد فیزیکی موانع زاید در مسیرهای دسترسی به محدوده - پیچیدگی و ازدحام ترافیکی در	- اهمیت و توجه فزاینده مترو و سیستم حمل و نقل عمومی - اصطلاحات هندسی، همسطح‌سازی و طراحی شهری متناسب با حرکت پیاده	- محدودیت‌های کالبدی منطقه تاریخی و به ویژه محدوده مورد مطالعه

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش مشاهده گردید که علی‌رغم عدم برنامه‌ریزی، مدیریت و طراحی محدوده با ارزش ارگ علیشاه تبریز، این مکان به طور کامل به یک محدوده رها شده‌ای تبدیل گشته که اثرات و تبعات بسیار نامطلوب و اسفباری را برای شهر و شهروندان به بار آورده است. هم‌چنین بر طبق نظرسنجی‌ها و مصاحبه‌های انجام یافته از شهروندان و گردشگران آن محدوده، میزان رضایت و رغبت از کیفیت وضعیت موجود در سطح بسیار نامناسبی ارزیابی شده است که نهایتاً می‌توان نتیجه گرفت در صورت استمرار وضعیت اشاره شده، ارگ علیشاه تبریز در آینده‌ای نه چندان دور تبدیل به یک عنصر کم ارزش و نامتجانس شهری از بعد هویتی، منظر، اجتماعی و ... خواهد شد.

با توجه به مطالعات، شناخت و تحلیل‌های به دست آمده از یافته‌های پژوهش، راهبردهای پیشنهادی پژوهش بصورت زیر ارائه می‌گردد:

جدول شماره (۶): تدوین راهبردهای پیشنهادی بر اساس اهداف کلان، خرد و عملیاتی

اهداف کلان	اهداف خرد	اهداف عملیاتی	راهبردها
طراحی محدوده پیرامونی ارگ علیشاه تبریز	ارتقاء کیفیت بصری - کالبدی	انعطاف‌پذیری کالبدی	عمومی نمودن تمامی فضاهای محدوده ارتباط بصری و کالبدی بین محورهای پیرامون و محدوده تنوع در کف
	ارتقاء کیفیت عملکردی	تنوع در کالبد	تنوع و اصلاح در جداره محدوده و فرم محوطه پیش‌بینی فعالیت‌های مختلف در محدوده طراحی ایجاد و اختلاط کاربری‌ها و فعالیت‌ها تداخل و اختلاط فعالیت‌های فضا و محورهای پیرامونی
	ارتقاء کیفیت عملکردی	تنوع کارکردی	تنوع در فعالیت‌ها ایجاد فضاها با کارکردهای مختلف اجتماعی و عمومی
	ارتقاء کیفیت اجتماعی	انعطاف‌پذیری اجتماعی	امکان حضور و استفاده اقشار مختلف ایجاد فضاهای فعال تنوع در فعالیت‌ها و رویدادهای عمومی و اجتماعی
	ارتقاء کیفیت زیست محیطی	توجه به ایجاد فضای سبز مناسب	اختصاص مناسبات و رویدادهای مناسب با روحیه محیط ایجاد فضاهای سبز و نرم فضا در جهت شرقی محدوده بهره‌مندی از فضای سبز و کاشت گونه‌های مناسب با بای موجود
	ارتقاء کیفیت ذهنی - ادراکی	ارتقاء خوانایی محدوده ارتقاء تشخیص محدوده	تاکید بر طراحی محوطه پیرامونی و خوانایی بای ارگ اختصاص فضاها و فعالیت‌های خاص شهری

منابع

- بهزادفر، مصطفی؛ و طهماسبی، ارسلان. (۱۳۹۲). شناسایی و ارزیابی مولفه‌های تاثیرگذار بر تعاملات اجتماعی تحکیم و توسعه روابط شهروندی در خیابان‌های شهری: نمونه مورد مطالعه سنج، **باغ نظر**. سال دهم، شماره ۲۵، صص ۲۸-۱۷.
- پوردیبهیمی، شهرام؛ مشایخ فریدنی، سعید؛ و نورتقانی، عبدالمجید. (۱۳۹۲). هویت و مسکن؛ بررسی ساز و کار تعامل هویت ساکنین و محیط مسکونی، **مسکن و محیط روستا**. شماره ۱۴۱: صص ۱۸-۳.
- حقیقی بروجنی، سمر؛ یزدانفر، سیدعباس؛ و بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۴). احیای فضاهای شهری با استفاده از کافه‌های فضای باز (نمونه موردی خیابان چهارباغ اصفهان)، **معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)**. سال بیستم، شماره ۲۰: ۳۱-۴۲.
- دانش‌پور سید عبدالهادی؛ و چرخچیان، مریم. (۱۳۸۶). فضاهای عمومی و عوامل موثر بر حیات جمعی، **باغ نظر**. سال چهارم، شماره ۷: صص ۲۸-۱۹.
- کشفی، محمدعلی؛ حسینی، سیدباقر؛ و نوروزیان ملکی، سعید. (۱۳۹۱). نقش فضاهای عمومی ساختمان‌های مسکونی بلندمرتبه در افزایش تعاملات اجتماعی ساکنین؛ پژوهش موردی: برج بین المللی تهران، **مدیریت شهری**. سال دهم، شماره ۳۰، صص ۱۷-۷.
- کرمونا، ماتیو. (۱۳۹۴). **فضای عمومی معاصر نقد و طبقه‌بندی آن**. ترجمه: ثقفی اصل، آرش؛ و عبدالله‌زاده طرف، اکبر. تهران: انتشارات طحان.
- محمدی، محمود؛ عظیمی، مریم؛ مقدم، حامد؛ و رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۰). فضاهای عمومی شهری، تعاملات اجتماعی در بافت‌های تاریخی، **مرمت و معماری ایران**. سال دوم، شماره ۴: ۲۸-۱۵.
- مدنی‌پور، علی. (۱۳۸۹). **طراحی شهر خرد: مبانی و چارچوب‌ها**، ترجمه: بهادر، زمانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- Mitchell, David. (1995). The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy, **In Annals- Association of American Geographers**. Vol. 85, No. 1, P.p: 108-133.